

O'ZBEK, RUS VA QORAQALPOQ TILLARIDA OTLARNING KELISHIK KATEGORIYALARINING QIYOSIY TADQIQI

Usanova Qadema Muratbay qizi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Turkiy tillar fakulteti o'zga tilli guruhlarda o'zbek tili yo'nalishi

1-bosqich talabasi

M. Xudayarova

Ilmiy rahbar: f.f.n., dots.

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.8063441>

ARTICLE INFO

Received: 12th June 2023

Accepted: 19th June 2023

Online: 21th June 2023

KEY WORDS

Tvoritelniy kelishik, predlojniy kelishik, old ko'makchilar, tarjima, harakat, konstruktsiya.

ABSTRACT

Mazkur maqolada o'zbek, rus va qoraqalpoq tillaridagi otlarning kelishik kategoriyasi, tvoritelniy va predlojniy kelishigini qiyoslash, o'zbek va qoraqalpoq tillarida ma'nosi, o'xshash va farqli tomonlari tadqiq etildi.

O'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida ot predmet ma'nosini bildiradi. Har 3 tilda ham otning ma'nosi turli-tuman bo'lib, u jonli predmetlarni (*it-собака-iyt, mushuk-кошка-pishiq*) (*bola-ребёнок-bala, qush-птица-qus*), narsa, predmet va hodisalarni (*sut-молоко-su't*), (*yomg'ir-дождь-jawin*), (*daftar-memrad-da'pter, kitob-книга-kitap*), (*majlis-собрание-jiynahs*) ataydi.

Ot (yoki otlashgan so'zning) boshqa so'zlarga bo'lgan sintaktik munosabatini ko'rsatuvchi ma'nolar va bu ma'nolarni ifodalovchi shakllar tizimiga kelishik kategoriyasi deyiladi. Kelishik kategoriyasi oltitda grammatik ma'no va uni ifoda etuvchi shakllarni o'z ichiga oladi. Bularga bosh, qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishiklarining grammatik ma'nolari hamda bu grammatik ma'noni ifodalovchi -ning, -ni, -ga(-ka, -qa), -da, -dan kelishik shakllari kiradi. Har bir kelishik o'z nomi, ifoda shakliga ega, ma'lum so'roqlarga javob beradi¹.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, rus tilidagi tvoritelniy va predlojniy kelishik o'zbek va qoraqalpoq tillarida yo'q. Hozir biz bu kelishiklarning qanday qo'llanishi, ma'nolari va qanday ifodalanishlarini ko'rib chiqamiz.

O'zbek va qoraqalpoq tillarida tvoritelniy kelishik yo'q. Tvoritelniy kelishikning ma'nosi bunday kelishikdagi so'zni boshqarib keladigan fe'llarning semantikasiga bog'liq².

1. Harakatni boshqarishda vosita, qurol bo'lgan predmetni bildiradi, bunday ma'noni o'zbek tilida bilan, qoraqalpoq tilida menen ko'makchisi beradi. Masalan: *Нужно писать карандашом. – Qalam bilan yozish kerak. – Qa'lem menen jaziw kerek.*

2. Majhul konstruktsiyada esa harakatning bajaruvchisini anglatadigan so'z tvoritelniy kelishikda bo'ladi³. O'zbek tilida bunday konstruktsiyaga tomonidan, qoraqalpoq tilida esa

¹ Hamroyev M. va boshqalar. Ona tili. – Toshkent, 2007. - B. 87-88.

² Azizov O. va boshqalar. O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi Toshkent, 1965. – B. 35.

³ O'sha asar. - B. 36.

ta'repinen so'zi bilan tuziladigan passiv konstruktsiya to'g'ri keladi. Masalan: *Эта картина написана известным художником.* – Bu rasm mashhur **rassom tomonidan** solingan. – *Bul su'wret ataqli su'wretshi ta'repinen* saling'an.

O'zbek va qoraqalpoq tilida bunday hollarda ko'pincha aniq konstruktsiya ishlatiladi. Masalan: *Комнатка было плохо освещена свечой.* – **Sham** xonachani xira yoritardi. – **Sha'm** xanani azg'antay jariq qilatug'in edi.

3. *Быть, стать, работать, назначить* kabi fe'llar bilan bog'lanib kelgan ot tvoritelniy kelishikda keladi⁴. O'zbek tilida bu ma'no **bo'lmoq, etmoq, qilmoq**, qoraqalpoq tilida esa **boliv, etiv, qiliv** kabi yordamchi fe'llarining bosh kelishikdagi ot bilan birikishi orqali ifodalanadi. Masalan: *Чехов был врачом, но не считал медицину своим главным делом.* – **Chexov vrach edi**, lekin meditsinani o'zining asosiy ishi deb hisoblamagan. – **Chexov vrach edi**, biraq ol medicinani o'zinin' tiykarg'i jumisi deb esaplamag'an. *Мой брат стал лётчиком.* – Akam **uchuvchi bo'ldi**. – *Ajag'am ushiwshi boldi.* *Мой отец работает председателем колхоза.* – Otam **kolhoz raisi bo'lib ishlaydi**. – *A'kem kolhoz bashig'i bolip isleydi.* *Учитель математики назначен директором школы.* – Matematika o'qituvchisi **maktab direktori qilib tayinlandi**. – Matematika oqitwshisi **mektep direktori boldi**.

4. Tvoritelniy kelishik *перед, над, под, за, с, между* kabi old ko'makchilari bilan ishlatiladi⁵. Bunday ishlatilishlar o'zbekcha va qoraqalpoqchaga turlicha tarjima qilinadi. Masalan: *Перед законом все равны.* – **Qonun oldida** hamma baravar. – *Nizam aldinda ha'mme ten'. Все человечество преклоняется перед талантом Л.Н. Толстого.* – Butun insoniyat L.N. Tolstoyning **talanti oldida** bosh egadi. – *Pu'tkil insaniyat L.N. Tolstoydin' talanti aldinda bas iyedi.*

O'zbek va qoraqalpoq tilida predlojniy kelishik yo'q. Rus tilining bu kelishigi doim *о, об, в(во), на, при, по* kabi old ko'makchilaridan biri bilan ishlatiladi.

1. *О (об, обо)* old ko'makchisi bilan kelganda biror shaxs yoki predmet haqidagi fikr, mulohazani bildiradi. O'zbek tilida bu ma'no belgisiz qaratqich kelishigidagi so'zni **haqida, to'g'risida** so'zlari bilan, qoraqalpoq tilida esa ko'p hollarda **haqqinda** so'zlari bilan birga keltirish orqali ifodalanadi. Masalan: *Студенты слушали лекцию о творчестве великого русского поэта А.С. Пушкина.* – Talabalar ulug' rus shoiri A.S. Pushkin **ijodi haqida** ta'ruza eshitar edilar. – Studentler ulli rus shayiri A.S.Pushkin **do'retiwshiligi haqqinda** lekciya esiter edi.

2. *в, на* old ko'makchilari bilan kelganda, o'rinni, vaqtni ifodalaydi. Bu old ko'makchilari bilan kelgan ot o'zbek tilida o'rin-payt kelishigi bilan, ba'zan chiqish kelishigi bilan beriladi. Qoraqalpoq tilida ham shunday, ya'ni old ko'makchilari bilan kelgan ot orin (o'rin-payt) kelishigi, ba'zi hollarda esa shig'is (chiqish) kelishigi bilan beriladi. Masalan: *Мои родители работают в колхозе, а старший брат служит в армии, сестра учится в школе, а старшая сестра работает на фабрике.* – Ota-onam **kolхозda** ishlaydi, akam **armiyada** xizmat qiladi, singlim **maktabda** o'qiydi, opam esa **fabrikada** ishlaydi. – Ata-anam **kolхозda** isleydi, ajag'am **armiyada** xizmet etedi, sin'lim **mektepte** oqiydi, ajapam bolsa **fabrikada** isleydi.

3. *При* old ko'makchisi bilan kelgan predlojniy kelishikdagi ot vaqt, holatni ifodalaydi.

⁴ Azizov O. va boshqalar. O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi Toshkent, 1965. – B. 36.

⁵ O'sha asar. – B. 36.

O'zbek tilida asosan, o'rin-payt kelishigi orqali yoki belgisiz qaratqich kelishigidagi so'zni oldida, vaqtida so'zlari bilan birgalikda keltirish, ba'zan esa bilan ko'makchisi orqali beriladi.

Qoraqalpoq tilida ham o'zbek tilidagidek, asosan orin (o'rin-payt) kelishigi orqali yoki belgisiz iyelik (qaratqich) kelishigidagi so'zdan oldin, aldinda, vaqtinda so'zlari bilan birgalikda, ba'zi hollarda esa menen ko'makchisi orqali beriladi. Masalan: *Трудно работать при сильном ветру.* – Qattiq shamol **vaqtida** ishlash qiyin. – Qattiq samal **vaqtinda** islew qiyin.

При old ko'makchisi bilan kelgan predlojniy kelishik qaramog'idalik ma'nosini ham ifodalab keladi. Bunday so'zlar o'zbek tilida belgisiz qaratqich kelishigidagi so'zni qoshida, qaramog'ida, huzurida so'zlari, qoraqalpoq tilida esa ko'pincha hollarda iyelik (qaratqich) kelishidagi so'zni qasinda, qaramag'inda so'zlari bilan ifodalanadi. Masalan: *При заводе есть большая библиотека.* – Zavod qoshida katta kutubxona bor. – Zavodtin'qasinda u'lken kitابخana bar.

4. *По* old ko'makchisi bilan kelgan predlojniy kelishik muddat ma'nosini bildiradi. O'zbek va qoraqalpoq tillarida bunday ma'no ko'pincha chiqish kelishigidagi o'tgan zamon sifatdoshiga keyin ko'makchisini biriktirib yoki harakat nomiga bilan so'zini biriktirib ifodalanadi. Masalan: *По окончании школы я буду работать.* – Men maktabni **bitirganimdan keyin** ishlayman. – Men mektepti **pitkergenimnen keyin** jumis isleymen.

Xulosa qilib shuni aytishimiz joizki, rus tilidagi tvoritelniy va predlojniy kelishiklar o'zbek va qoraqalpoq tillarida yo'q. Tvoritelniy kelishik yordamchi fe'llar yoki old ko'makchilarga ot qo'shish natijasida hosil bo'ladi. O'zbek va qoraqalpoq tillarida bu kelishik o'rniga old ko'makchilar, yordamchi fe'llar orqali bildiriladi. Tvoritelniy kelishik *перед, над, под, за, с, между* kabi old ko'makchilari bilan ishlatilganda o'zbek yoki qoraqalpoq tillariga tarjima qilganda ma'nolari turlicha bo'lib ketishi mumkin. Rus tilidagi predlojniy kelishigi doim *о, об, в(во), на, при, по* kabi old ko'makchilaridan biri bilan ishlatiladi. Bu old ko'makchilar turlicha ma'nolarni bildirib keladi. O'zbek va qoraqalpoq tillarida esa o'rin-payt, chiqish, va belgisiz qaratqich kelishigidagi so'zlarga yordamchi so'zlarni qo'shish orqali hosil qilinadi. Bu o'z navbatida tilni qiyoslab o'rganishda nafaqat boshqa millat vakillari, balki, o'zimiz uchun ham ma'lum qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

References:

1. Azizov O va boshqalar O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.1965.
2. Hamroyev M va boshqalar. Ona tili. – Toshkent: "Iqtisod-moliya" nashriyoti. 2007.